

Dinora MADRAXIMOVA,
UrDU tayanch doktoranti
E-mail: madraximovadinora@gmail.com

UrDPI, dots. K.Karimova taqrizi asosida

SHAHOBIDDIN MARJONIY AS A GREAT PEDAGOGUE, HISTORIAN, AND PHILOSOPHER OF THE TATAR PEOPLE
Annotation

This article discusses the life journey of Shahobuddin Marjoni, a Tatar enlightenment figure, historian, ethnographer, philosopher, and pedagogical scholar, as well as some of his works and scientific views.

Key words: Bukhara, Sherdor Madrasa, education, imam, mudarris.

ШАХОБУДДИН МАРЖОНИЙ: ВЕЛИКИЙ ПЕДАГОГ, ИСТОРИК И ФИЛОСОФ ТАТАРСКОГО НАРОДА
Аннотация

В данной статье рассматривается жизненный путь татарского просветителя, историка, этнографа, философа и педагога Шахобуддина Маржония, а также его некоторые произведения и научные взгляды.

Ключевые слова: Бухара, медресе Шердор, образование, имам, мударрис.

SHAHOBIDDIN MARJONIY TATAR XALQINING BUYUK PEDAGOGI, TARIXCHISI VA FAYLASUFI SIFATIDA
Annotatsiya

Ushbu maqolada tatar xalqi ma'rifatparvari tarixchi, etnograf, faylasuf, pedagog olim Shahobiddin Marjoniyning hayotiy yo'li, ayrim asarlari, ilmiy qarashlari haqida yozilgan.

Kalit so'zlar: Buxora, Sherdor madrasasi, maorif, imom, mudarris.

Kirish. Har bir bir millatning rivojlanishi ilm olishida o'z hissasini qo'shgan fan arboblari bo'lib, ular nafaqat o'z xalqi uchun, balki butun insoniyatga foydasi tegadigan ishlarni amalga oshirib tarixga abadiy muhrlanib qoladi. shunday shaxslardan bitri qozonlik mashhur ma'rifatparvar Shahobiddin Marjoniydur. Marjoniy XIX asr o'rtalarida islom dini va maorifni isloh etishga oid o'z g'oyalarini ishlab chiqdi va amaliy harakatlar olib bordi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shahobiddin Marjoniyning faoliyati va ilmiy merosini tatar tarixchilari, faylasuf va yozuvchilari Y.G.Abdullin, M.X.Yusupov, A.B.Sagadeyev, A.N. Yuzeyev, I.O. Taufik, R.M. Muhammadshin, D.A.Shagayevlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ular o'z asarlarida olimning islohotchilik faoliyati hamda asarlarini ilmiy tahlil qiladilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Shahobiddin ibn Bahouddin ibn Subhon ibn Abdulkarim Marjoni- qozonlik mashhur ma'rifatparvar, faylasuf, tarixchi olim bo'lib, 1818-yil 16-yanvar Qozon shahri yaqinidagi Yabanchi qishlog'ida tug'ilgan [2].

Marjoniy hazratning ota-onasi o'z davrining buyuk allomalaridan bo'lib, ularning avlodlaridan ko'plab imom va ulamolar yetishib chiqqanligi sababli Marjoniyning ba'zi yaxshi fazilatlar va komilliklari ajdodlaridan meros bo'lib qolgan.

Marjoniyning bobosi Subhon yoshligidanoq mehnatkash, ilm olishga ixlos qo'yan bo'lib, shogirdlik davrida arab va fors tillarida oltmishdan ortiq kitob ko'chirgan va yozgan.

Marjoniyning otasi Bahouddin ibn Subhon 1787-yil yanvarda Chaki al-Kubra qishlog'ida tug'ilgan. Yoshligida Buxoroga borib, Tursuniya madrasasida ta'lim olgan. Buxoroda 12 yil taxsil olib, o'z yurtiga qaytib keladi va 1814-yildan Yabanchi qishlog'ida o'qituvchilik qila boshlaydi. 1821-yildan Toshkicu qishlog'ida imomlik qilib, qirq yil davomida o'z davrida ma'lum bo'lgan turli ilmlardan saboq berdi

Shahobiddin Marjoniyning bobosi va otasi tarixdan katta bilimga ega bo'lgan, o'tmishdagi turli voqealar haqida gapirishni yaxshi ko'rgan. Marjoniy bu hikoyalarni bolaligidanoq katta ishtiyoq bilan tinglagan ehtimol bolakayda tarixga qiziqish ham o'sha paytda paydo bo'lgan bo'lsa kerak, chunki uning tarixga bo'lgan ishtiyoqi yoshligidanoq qayd etilgan.

Sh.Marjoniy boshlang'ich ta'limni otasining Toshkicu qishlog'idagi madrasasida olgan. Bu madrasa bir vaqtlar Qozon viloyatida juda mashhur edi. Sh.Marjoniy madrasada o'qitiladigan

fanlarni o'rganish bilan cheklanmay, tez-tez o'z uy kutubxonasida o'tirar, arab va forscha kitoblarni tushunishga ancha harakat qilar edi.

O'qiganlari haqida jiddiy o'ylash, asl holini bilishga intilish yoshligidan seziladi. Shunday qilib, biograflarning ta'kidlashicha, u 15 yoshida o'qituvchilariga javob berish oson bo'lmagan savollarni bergan.

Sh.Marjoniy 17 yoshidan otasi madrasasida dars berishda qatnashadi va fors tili morfologiyasi darsligidan norozi bo'lib, uni o'zi tuza boshlaydi [3]. Marjoniy dars berishni boshlaganida o'zi o'qiyotgan darslar haqida o'ylaydi, o'qitish usullarining zaif tomonlarini topadi va ular ustida ishlaydi. U otasiga ba'zi darslarni o'qitish usulini o'zgartirish kerakligini aytadi. Bu masalada otasidan e'tiroz ko'rmagach, o'z fikriga ishonchi ortib, o'zi xohlaganicha saboq bera boshladi. Xuddi shu yillarda u o'z ona qishlog'idan unchalik uzoq bo'lmagan qabr toshlaridagi yozuvlarni o'qib, qadimiy narsalarni o'rganishga qiziqish bildirgan.

O'sha davrdagi an'anaga ko'ra, Sh.Marjoniyning ota-onasi o'g'lining ta'limini davom ettirishni istab, 1838-yilda uni savdo karvoni bilan Buxoroga o'qishga jo'natadi.

Yetti oyga yaqin davom etgan bu sayohat uning turli xalqlar hayoti bilan yaqindan tanishishiga yordam berdi va bo'lajak olimning dunyoqarashini ma'lum darajada kengaytirdi. Shundan so'ng u o'z shogirdlariga Buxoro yo'lida geografiyani o'rganishga kirishganini aytadi.

1838-yilning dekabrda Buxoroga kelishi bilan Sh.Marjoniy shaharning eng hurmatli mudarrislaridan biri – Mirzo Solih al-Xo'jandiydan saboq ola boshlaydi, keyinchalik uni katta minnatdorchilik bilan eslaydi [4].

Marjoniy ko'p vaqtini shahar kutubxonalarida o'tkazadi, diniy, falsafiy, tarixiy, filologik adabiyotlar olamiga sho'ng'iydi, shu bilan birga mustaqil fikrlaydigan shaxslar bilan muloqot qilishga intiladi. Sh Marjoniy har besh yilda Buxoroda tahsil olib, o'qishni davom ettirish uchun Samarqandga ko'chib o'tadi. S.Ayniy ma'lumotlariga ko'ra, Boxoro amiri Nasrullo bo'lajak olimning shu madrasada o'qishni davom ettirishiga yordam beradi. Bu yerda ikki yil tahsil olgan Sh.Marjoniy Buxoroga qaytib, o'sha davrning mashhur madrasalaridan biri bo'lgan Mirarab madrasasida o'qishni davom ettiradi. Bu yerda u galma-

gal tatar, turkman, o'zbek talabalariga dars berib, shu yo'l bilan kun kechiradi.

Sh.Marjoniy hayotining Samarqand davri har jihatdan sermahsul bo'lib, u o'sha davrda eng yaxshisi hisoblangan "Sherdor" madrasasida tahsil olgan. Buxoroda bo'lgani kabi kutubxonalarda ham o'qigan, tirikchilik uchun o'z faoliyatini kitob ko'chirish va o'qituvchilik bilan shug'ullangan.

Samarqand kutubxonalarida bo'lajak tarixchi Al-Forobiy (taxminan 870-950), Ibn Sino (taxminan 980-1037), Beruniy (973-1048), Ibn Roshd (1126-1198) asarlari bilan tanishdi va ulardan parchalar yozgan, shuningdek, Sharqning Abu al-Qosim Firdavsiy (984-1020), Umar Xayyom (taxminan 1040-1123), Muslihidin Sa'diy (1184-1291), kabi buyuk shoirlari merosini o'rganishga ishtiyoqmand bo'lgan. Alisher Navoiy (1441-1501), asarlaridagi ratsionalizm va insonparvarlik ruhidan ilhomlangan [3].

Shahobiddin Marjoniy Samarqand qozisi Abu Said ibn Abdulhay Samarqandiy bilan juda yaqin aloqada bo'ladi. Abu Said ibn Abdulhay har tomonlama yutuk olim bo'lib diniy bilimlardan tashqari boshqa fanlarni juda yaxshi bilgan. U uyidagi kutubxonasidan Marjoniyga istaganicha foydalanishga ruhsat bergan. Keyinchalik, Marjoniy o'z asarlarida bu kutubxonaga yuqori baho berib, "kutubxonadagi kitoblar menga haqiqiy murabbiy vazifasini bajardi" [1]-deb yozadi.

1849-yilda Sh.Marjoniy o'z yurtiga qaytib, birinchi Qozon masjidi va o'sha masjid ro'parasidagi madrasa imom-xatibi vazifalarini bajara boshlaydi. Qozonning birinchi masjidiga imom va muallim sifatida ko'chib kelguniga qadar shaharning mashhur boylaridan biri bo'lgan Ibrohim Yunusov katta munozara kechasini o'tkazadi [5]. U yerda hozir bo'lgan ko'zga ko'ringan ulamolar, imomlar savol-javob bilan Marjoniyning bahsga tortdilar. Yosh imom o'zining asosli dalillari va mulohazali javoblari bilan suhbatdoshlarini hayratga soladi va bu bahs uning kelajakdagi muhim o'rnini belgilab beradi. Madrasada har tomonlama ta'lim va ilmiy faoliyatni yo'lga qo'yish, madrasa ishini tashkil etish va ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'lida qat'iy qadamlar qo'yadi. Uning ma'ruzalari ko'tarilgan masalalarni chuqur tahlil qilish, ilmiy ma'lumotlarga boyligi bilan ajralib turadi. Sh.Marjoniy o'sha davr musulmon maktablariga xos bo'lgan an'anaviy ilmlar bilan bir qatorda o'z shogirdlariga tarix, geografiya, matematika, astronomiya fanlari bo'yicha ham to'g'ri ma'lumotlar berishga harakat qiladi, ularni Sharq faylasuflari va shoirlari, shuningdek, madaniyatshunoslik fanlari bilan tanishtiradi.

Qozonda ishlash Sh.Marjoniyga rus va G'arbiy Yevropa madaniyati, ilmiy-falsafiy tafakkuri bilan yaqindan tanishish uchun katta imkoniyatlar ochadi. Bu yerda u A.Kazembek, V.Radlov, I.Gotvald kabi taniqli olimlar bilan yaqin aloqada bo'lgan. Shogirdi I.Fayzxonov orqali Sankt-Peterburgda ishlayotgan mutaxassis hamkasblari Velyaminov-Zernov va Dorn bilan aloqaga chiqdi. Bu unga rus va g'arb ilmiy tafakkuri bilan yaqindan tanishish imkoniyatini beradi.

Natijada Sh.Marjoniy keng qamrovli olimga aylandi. Uning chehrasida biz madaniyatning turli sohalarida yaxshi tayyorlangan faylasuf, tarixchi, olim va mutaxassisni ko'ramiz. Qolaversa, adabiyot va tilshunoslik, arxeologiya, etnografiya, matematika, geografiya, tibbiyot, morfologiya fanlari unga begona emas. U ularning har biri, hatto musiqa va san'atning boshqa turlari haqida ham nazariy munozaralar olib borishga tayyor olim edi.

Shahobiddin Marjoniy tatar xalqi taqdirida yorqin iz qoldirgan shaxsdir. U tomonidan 30 dan ortiq ilmiy ishlar yozilgan. Ularda falsafa va ilohiyot, tarix va madaniyat muammolari yoritilgan. Uning serqirra merosida "Vafiyat al-aslaf va taqiyat al-axlaf" falsafiy-nazariy asari alohida ajralib turadi. Bu katta kitob 1883-yilda Qozonda arab tilida nashr etilgan. Bu chuqur mazmunga ega nazariy asar. Unda muallif tarixiy jarayon, turli fanlarning paydo bo'lishi va tarqalishi haqidagi o'z qarashlarini tushuntiradi, ilohiylik ta'limotiga oid falsafiy-uslubiy muammolarni yoritadi. S.Marjoniy kitobida ham ilmlarni tasniflab, ularning roli va vazifalari haqida gapiradi. "Muqaddima"da arablarning qadimiy tarixi, islom tarixi, arab tili va adabiyoti ham o'z aksini topgan.

Sh.Marjoniy "Vafiyat al-aslaf va taqiyat al-axlaf" nomli 7 jildlik bosh asar ham yaratdi. Bu arab tilida yozilgan yirik bibliografik asardir. Asarning asl qo'lyozmasi Qozon davlat universiteti kutubxonasining qo'lyozmalar va nodir kitoblar bo'limida saqlanadi. Unda VI asrdan Marjoniy davrigacha bo'lgan mashhur kishilarning hayoti va faoliyati har tomonlama tahlil qilingan. Muallif bu shaxslar hayoti va faoliyatidan kelib chiqib, tarixiy voqealarni tasvirlaydi, jamiyatning ma'naviy hayoti va madaniy taraqqiyoti masalalarini ko'radi.

Sh.Marjoniyning ilmiy merosida "Mustafad al-axbar fi ahvoli Qozon va Bulg'ar" asari alohida o'rin tutadi. Ikki jildlik bu asar tatar tilida yozilgan. Uning birinchi jildi Qozonda ikki marta 1885 va 1897-yillarda, ikkinchi jildi esa 1900-yilda nashr etilgan [3]. Olimning ushbu kitobida Volga Bolgariyasining davlat sifatida tashkil etilishi yoritilgan, uning aholisi etnik va madaniy jihatlari bilan tavsiflanadi, bu odamlarning turmush sharoiti ko'rib chiqiladi, ijtimoiy-siyosiy va madaniy-mafkuraviy munosabatlar ko'rib chiqiladi. Asarning ikkinchi qismida Ivan Grozniyning Volga daryosini bosib olishi natijalari, tatarlar o'rtasidagi ta'limning ahvoli, ta'limning tarqalishi, ta'lim muassasalarining ahvoli tahlil qilinadi. Ushbu jildda tatarlar orasida faoliyat yuritgan taniqli o'qituvchilar, olimlar va boshqa taniqli shaxslarning faoliyatini yoritishga katta o'rin ajratilgan.

Sh.Marjoniyning O'rta Osiyo tarixi va geografiyasini yoritishga bag'ishlangan xizmatlari ham bor. Ulardan biri "G'urfat al-havakin li Arfat al-havakin" ("Xonlarning turar joylari va ularning hayotini o'rganish") kitobidir. Ushbu kitob 1864-yilda Qozon universitetining bosmaxonasida nashr etilgan va ilmiy jamoatchilik tomonidan yuqori baholangan.

Shahobiddin Marjoniy Buxoroda yashagan vaqtida Buxoro amirligidagi amaldorlar va ulamolar faoliyatini tanqid qiluvchi "Ulamo abnai ad-dahr bi ahvol va ahl Movarounnahr" ("Movarounnahr mashhur ulamolarning ahvoli va ishlari") hamda Kursaviyning Buxorodagi faoliyati va mahalliy hokimiyat bilan murakkab munosabatini yorituvchi "Tanbeh anbai al-kasr ala tanzix anbai Abu Nasr" asarlarini yozdi [1].

Shahobiddin Marjoniy "Vafiyat al-aslaf va taqiyat al-ahlaf" asarida ashtarxoniyalardan Imomqulixon va Abulfayzxon, mang'itlardan amir Shohmurod, amir Haydar va amir Nasrulloxon shaxsi va hukmronligi davrida sodir bo'lgan voqealarga tarixchi sifatida xolis va tanqidiy baho berdi [6].

Sh.Marjoniy 1880-yil Turkiyaga orqali Makkaga ziyorat chiqadi. Ammo Sh.Marjoniyning qaydlaridan ko'rinib turibdiki, bu oddiy hojining oddiy sayohatidan yiroq edi.

Ko'p qirrali bilimga ega, ziyarak kuzatuvchi bu safar davomida bilimga, tajribaga intiluvchi haqiqiy olim edi. Chunonchi, u eng kichik aholi punktlarining ham nomlarini, ular orasidagi masofani yozib, aholining odob-axloqi, urf-odatlarini bilan qiziqdi. Sh.Marjoniy Istanbulda Sulton Salim masjidi gumbazidagi yozuvlardan nusxa ko'chirdi, "Chag'atoy va Usmonli tillari" to'plami muallifi olim Qudratulloh al-Qanduziy bilan uchrashdi, Qohirada esa yozuvlardan ko'chirdi. Muhammad Ali masjidi devorlarida misrlik olim Mahmudbek al-Qanduziyini ziyorat qildi.

Sh.Marjoniy 1877-yilda Qozonda bo'lib o'tgan IV Umumrossiya arxeologlar qurultoyi ishida faol ishtirok etib, u yerda Bulgar va Qozon tarixi bo'yicha maxsus ma'ruza qildi. Umumrossiya ilmiy forumida tatar olimlari birinchi marta chiqish qilishdi.

Bu davrdagi Volgabo'yi matbuotini o'rgangan R.I.Nafigov qiziq fakti ma'lum qiladiki, Sh.Marjoniy 1876-yil mart oyida Tatarskaya Slobodadagi uyida dunyoga mashhur olim, "Hayvonlar hayoti" asari muallifi A.Bremni qabul qilgan. G'arbiy Sibirga yo'l olgan Germaniya shimoliy qutb ilmiy ekspeditsiyasining bir qismida Qozonga tashrif buyurgan. A. Brem va uning hamkasbi F. Finshga V. Radlov hamrohlik qildi. A. Brem Marjoniy bilan arab tilida gaplashib, suhbatdoshini ham, madrasa shogirdlarini ham hayratda qoldiradi.

Taniqli turkolog V.V.Radlovning (1837-1918) taklifi bilan 1876-yilning sentyabridan 1884-yilning mayigacha Sh.Marjoniy rus tili o'qituvchilari tayyorlash uchun ochiq bo'lgan Qozon tatar maktabida diniy ta'limotdan dars berdi. Sakkiz yil davomida u shu maktab o'qituvchilari kengashi a'zosi ham bo'lgan. Bu faoliyati uchun musulmon ruhoniylarining reaksion

doiralari Sh.Marjoniyni missioner, bid'atchi, xoin deb atagan va har tomonlama ta'qib qilgan.

Islohotparvar olim Shahobiddin Marjoniyy 1889-yil 18-aprelda Qozonda vafot etadi. Turkistonda ham Shahobiddin Marjoniyy haqidagi maqolalar e'lon qilib turildi. Uning vafotidan 25 yil o'tib, "Sadoi Turkiston" gazetasida Muzaffar imzosi ostida

"Marhum Marjoniyy haqida" nomli maqola e'lon qilingan. Ushbu maqolada Marjoniyni "yangilik tarafdorlarining ma'naviy otasi" deb ta'riflab, uning islohotchilik g'oyalari yuqori baho berilgan.

Shunday qilib, Sh.Marjoniyy ko'plab xizmatlari bilan buyuk olim-tarixchi va faylasuf sifatida ko'z oldimizga keladi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullin Ya.G. Татарская просветительская мысль. –Казань: 1976
2. Validiy A. Marjoniyy. "Sho'ro" jurnali, 8/1914.
3. Abdullin Y.G. Shahobiddin Marjoniyy.// Qozon chiroqlari No1, 1998 yil, 127-136-betlar.
4. Юзеев А.Н. Шихаб ад-дин Марджани мыслитель, религиозным еформатор, просветитель. – Казань, 1997.
5. Abdullin Y.G. Shahobiddin Marjoniyy shaxsi.// Shahri Qozon, 9-10-son, 16- yanvar 1998-yil.
6. Юсупов М.Х. Шигабутдин Марджани как историк. – Казань: 1981.
7. Шагавиев Д.А. Шигабутдин Марджани как суфий // Минбар, Выпуск 1/2008.